

РЕПРЕСІЇ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ: СТАЛІНСЬКА НАУКА ПЕРЕМАГАТИ

Kucher V. Repression in the Red Army: the Stalin's science to win. Article is devoted actions of the repressive device against command structure of Red army.

Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати. Стаття присвячена діям репресивного апарату проти командного складу Червоної армії.

Чимало дослідників, аналізуючи діяльність Й.Сталіна у початковий період війни, прийшли до висновку: під впливом поразок Червоної армії він переконався, що твердження наркома оборони К.Ворошилова, генералів і маршалів з Генерального штабу, преси були неправдивими. Оманливими виявилися гасла про міцність, згуртованість, тісний зв'язок з народом Червоної армії. Загалом він пов'язував розвал фронту не тільки з неспроможністю військового командування організувати відсіч ворожій навалі, але й з відсутністю волі у бійців і командирів до боротьби.

Щоб запалити війська на рішучий опір вермахту, Й.Сталін бачив лише один надійний шлях — застосування репресивних, примусових методів і засобів, з допомогою яких була побудована вся його тоталітарна влада. Він наказав своїм каральним органам розгорнути репресії у військових лавах. Нотки погроз на адресу військовослужбовців, населення прозвучали вже у виступі Й.Сталіна 3 липня 1941 р. по радіо. Він намагався оправдатися за поразки армії, сказавши явну неправду про розгром кращих дивізій ворога. Врешті «вождь народів» наголосив, що країна у великій небезпеці. «Необхідно, далі, щоб у наших лавах не було місця скигліям і боягузам, панікерам і дезертирам... Ми повинні організувати нещадну боротьбу з усіма дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток, знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів... Потрібно негайно віддавати до суду військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особи» [1].

Д.Волгогонов з цього приводу писав: «Сталін з початком війни, ледве отямившись від паралізуючого психологічного шоку, для виправлення становища вдався до свого випробуваного засобу:

репресій і нагнітання страху. Тисячі, сотні тисяч людей гинули на фронті, ще більше — потрапляли в полон. Ті, що вийшли з оточення, вирвалися з полону, опинялися в «спецтаборах по перевірці». Є цілий ряд донесень Берії про функціонування цих таборів. Частина військовослужбовців після перевірки направлялася у формовані нові підрозділи, інших розстрілювали на місці, висилали на довгі роки в табори. Їхня доля була особливо гіркою: ганьба, безчестя їм та їхнім сім'ям. Звичайно, були серед них і ті, хто свідомо зрадив Батьківщині, або, проявивши малодушність, не виконав свого військового обов'язку» [2].

Задля втілення в життя репресивних методів керівництва бойовими діями, за наказом Й.Сталіна органи НКВС, військові штаби почали видавати накази, директиви, постанови про застосування зброї щодо відступаючих бійців і командирів. Розстріли застосовувалися за спроби дезертирства, перехід на бік ворога, за «контрреволюційні» розмови, поширення чуток про бездарних воєначальників, зраду у вищому керівництві армією і країною.

Усі ці негативні явища викликані катастрофічним становищем на фронті, відступом величезної маси військових, які залишали не лише бойову техніку, а й особисту зброю. Член військової ради Західного фронту П.Пономаренко у доповідній на ім'я Й.Сталіна від 3 вересня 1941 р. писав, що обстановка, яка склалася внаслідок відступу військ, турбує бійців і командирів. Під впливом безладдя, паніки більшість військовослужбовців приходять до неправильних висновків, не знаючи як пояснити справжні причини такого становища. Політичні працівники обминають це головне питання. Тому виникають всілякі припущення про зраду, про відсутність збройних сил, перебільшення могутності ворога тощо [3].

Цілком очевидно, що у такому безвихідному становищі командування політпрацівники й самі не могли пояснити причин відступу військ, величезних втрат особового складу і озброєння, дезертирства, панічних настроїв у військовослужбовців. Звісно, що одним з ефективних засобів наведення порядку залишалося застосування зброї, до чого закликав Й.Сталін.

За свідченням учасників війни, документів, розстріли у військах набули досить поширеного характеру. Учасник війни військовий юрист О.Долотцев писав, що покарання розстрілами на фронті набрали широкого розмаху. «Багато розстрілювали, — зазначає він. Ще й як розстрілювали! Потім навіть прийшло роз'яснення, що не можна занадто часто і так необґрунтовано застосовувати

трибуналами вищу міру... Що стосується нас, то щомісяця ми розстрілювали чоловік 25–40. Це я згодом, коли підрахував, жахнувся. Перед строем стріляли не всіх — явних. З представниками від частин і при новому поповненні. І зразу ж мітинг: «Краще чесно скласти голову, ніж померти від своєї кулі, як собака!» [4].

Для приборкання хаосу, наведення хоч якогось порядку і дисципліни, припинення безладного відступу Голова Державного Комітету Оборони (ДКО) СРСР Й.Сталін 16 липня 1941 р. підписав спеціальну постанову, яку прочитали у військах. У постанові зазначалося, що військовослужбовці у своїй більшості «ведуть себе задовільно, а іноді і прямо героїчно, відстоюючи рідну землю від фашистських загарбників. Однак, поряд з цим, ДКО повинен визнати, що окремі командири і бійці виявляють нестійкість, панікерство, ганебне боягузтво, кидають зброю і, забуваючи свій обов'язок перед Батьківщиною, грубо порушують присягу, перетворюючись у стадо баранів, у паніці втікають перед знахабнілим ворогом. Віддаючи честь відважним бійцям і командирам ДКО вважає разом з тим необхідним, вжити найсуворіших заходів проти боягузів, панікерів, дезертирів» [5].

У постанові йшлося про те, що панікери, боягузи, дезертири гірше ворога, тому що вони не тільки підривають авторитет радянської влади, але і ганьблять честь Червоної армії. Тому розправа з ними, а також відновлення військової дисципліни є священним обов'язком задля збереження незаплямованим велике звання воїна Червоної армії. Державний Комітет Оборони, наголошувалося в цьому документі, «вимагає від командирів і політпрацівників усіх ступенів систематично зміцнювати в лавах Червоної армії дух дисципліни і організованості, особистим прикладом хоробрості і відваги надихати бійців на великі подвиги, не давати панікерам, боягузам і дезертирам ганьбити величний прапор Червоної армії і розправлятися з ними, як з порушниками присяги і зрадниками Батьківщини» [5].

Для посилення боротьби з негативними явищами на фронті Й.Сталін від імені ДКО 17 липня 1941 р. підписав спеціальну постанову «Про перетворення органів 3-го управління в Особливі відділи». 3-є управління в армії займалося питаннями контррозвідки. Управління особливих відділів і особливі відділи у військових з'єднаннях підпорядковувалися народному комісару внутрішніх справ Л.Берії, а уповноважені особливого відділу в полках і дивізіях одночасно підпорядковувалися комісару полку і комісару дивізії [6].

Згідно з постановою «головним завданням Особливих відділів на період війни вважати рішучу боротьбу із шпигунством і зрадництвом у частинах Червоної Армії і ліквідацію дезертирства безпосередньо у прифронтовій смузі». Особливим відділам надавалося право арешту дезертирів, а в необхідних випадках розстрілювати їх на місці. В розпорядження особливих відділів керівництво НКВС виділило озброєні загони із складу військ НКВС. Начальники підрозділів охорони тилу встановили прямий зв'язок з особливими відділами та сприяли їх активній діяльності.

Для охорони арештованих і проведення розстрілів особливий відділ дивізії мав у своєму розпорядженні власну стрілецьку команду.

Особливі відділи мали право контролювати всі штабні документи, їх члени брали участь у службових нарадах, засіданнях військових штабів усіх рівнів. Ці контролюючі органи становили основу шпигунської мережі, що пронизувала всі структури і розгалуження Червоної армії. За документальними даними у військових частинах були оперативні таємні співробітники, довірені особи і агенти-інформатори, довідкова мережа, агентурні осередки. Всі вони мали стежити за «класово-ворожими», «контрреволюційними», «злочинними елементами» та доповідати у відповідні органи про їхню підривну роботу [7].

За свідченням учасників бойових дій особливі відділи справляли паралізуючий вплив. Радянські генерали, які потрапили у німецький полон — командувач 6-ї армії І.Музиченко, командир 49-го стрілецького корпусу Огурцов, командир 8-го стрілецького корпусу Снегов під час допиту свідчили про те, що страх перед потаємною владою НКВС був неподоланим. Зокрема, І.Музиченко заявив: НКВС — страшний орган, який може знищити кожного з нас у будь-який момент [7, с. 138].

Особливі відділи виявляли шпигунів, зрадників, диверсантів серед тих військовослужбовців, яким вдалося вийти з оточення на радянську територію, запобігали здачі в полон, вилучували перебіжчиків, дезертирів. Особливий відділ НКВС 19-ї армії, очолюваний полковником держбезпеки Корольовим, з 25 по 27 липня 1941 р. заарештував близько 1 тис. втікачів з фронту. У спецповідомленні особливого відділу 264-ї стрілецької дивізії начальнику особливого відділу 26-ї армії говорилося про застосування зброї проти бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1060-го полку. Коли молоді солдати залягли під нищівним вогнем противника, своїм

кулеметникам наказали відкрити по них вогонь. Було вбито 60 бійців. Командир і політрук, крім того, розстріляли всіх, хто спробував здатися в полон [7, с. 138].

Незважаючи на рішучі заходи, аж до масових розстрілів рядового і командного складу, війська і далі відступали з боями, втрачаючи людей, озброєння, техніку. Особливо вражала кількість тих, хто потрапляв у оточення, а згодом і в полон. Верховний Головнокомандувач Й.Сталін надсилав у війська грізні телеграми, віддавав жорстокі накази про розстріл командирів у тому числі і генералів, підписував поспіхом підготовлені у Генеральному штабі директиви та розпорядження, однак становище на фронтах не покращувалося. В такій безнадійній ситуації Й.Сталін 16 серпня 1941 р. продиктував «Наказ Верховного Головнокомандування Червоної армії» за № 270.

На думку Д. Волкогонова, це був наказ відчаю і жорстокості: «Втративши надію на можливість стабілізувати лінію фронту і не допустити розгрому Верховний Головнокомандуючий вдався, значною мірою через критичні обставини, до свого випробуваного методу — жорстоких каральних заходів» [2, с. 202].

У наказі наводилися приклади того, як, потрапивши в оточення, командири, політпрацівники, червоноармійці виявляли мужність, силу духу, стійкість у боях з ворогом, виходили з оточення, проривалися на з'єднання з військами, що відступали. У наказі також йшлося й про те, що чимало рядових, командирів, генералів виявилися боягузами, панікерами, дезертирували або здалися в полон. Це ганебні факти, боягузів і дезертирів потрібно знищувати. Наказ вимагав: «Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають знаки відмінності і здаються в полон, вважати злісними дезертирами, їхні сім'ї арештовувати як сім'ї порушників присяги і зрадників Батьківщини. Розстрілювати на місці таких дезертирів. Тим, хто потрапив в оточення — битися до останнього подиху, пробиватися до своїх. А тих, хто надасть перевагу полону — знищувати всіма засобами, а сім'ї таких червоноармійців позбавляти державної допомоги» [8].

Продиктувавши наказ, Й.Сталін розпорядився поставити підписи свого заступника в ДКО В.Молотова, маршалів С.Будьонного, К.Ворошилова, С.Тимошенка, Б.Шапошникова і генерала Г.Жукова. Цим, на наш погляд, Й.Сталін не хотів брати на себе, як це часто траплялося, всю відповідальність за виконання наказу, воліючи перекласти її і на своїх підлеглих.

Якщо оцінювати прокоментовані нами документи репресивного змісту з погляду моральності, то вимогу виконати свій воїнський обов'язок до кінця в тяжку для країни годину, можливо, відіграли певну позитивну роль. У той же час ці постанови накази завдавали чимало шкоди. Заклики будь-якими засобами і методами твердою рукою покарати блягузів, панікерів, зрадників, тих, хто потрапив у полон, незважаючи на обставини, не вписувалися у правові норми про права людини, навіть якщо це були військовослужбовці, які жили за армійськими статутами. Як свідчать офіційні і неофіційні документи, спогади учасників війни, репресії у діючій армії набули масового характеру. Найшвидшим і найзручнішим засобом покарання було застосування зброї командирами всіх рівнів щодо своїх підлеглих.

Особливо жорстоко поводитися з тими, хто потрапив в оточення чи полон, але зумів вирватися і пробитися до своїх військ. Органи НКВС, особливі відділи перевіряли на предмет вербування їх ворогом агентами, шпигунами. Зазвичай таких червоноармійців направляли в перші місяці війни у трудові армії, режим у яких мало чим відрізнявся від сталінського Гулагу. Пізніше, після ретельної перевірки декого з цих бійців і командирів направляли у штрафні батальйони, в яких вони мали «кров'ю змити» незаслужені звинувачення у зраді [9].

Й.Сталін відчайдушно шукав методів, засобів і способів зупинити відступаючі війська по всьому фронту, примусити пригнічених невдачами, поразками, вражених танкобоязню бійців і командирів, політпрацівників повірити у свої сили, у здатність зупинити ворога. Особливо небезпечними були паніка, розгубленість, страх, що паралізували волю воїнів, приводили до дезертирства, добровільного переходу на бік противника, масової здачі в полон. «Вождь народів» знову і знову переконувався, що тільки покараннями, силою зброї можна виправити становище на фронтах. Він вимагав від органів НКВС керуватися у своїх діях погрозою нещадної кари, вважаючи, що у критичні моменти бійців потрібно ставити перед вибором між можливою почесною смертю в бою і неминучою ганебною смертю через покарання розстрілом.

Саме цим принципом керувався Верховний Головнокомандувач, коли 12 вересня 1941 р. продиктував начальнику Генерального штабу маршалу Б.Шапошникову директиву про загороджувальні частини, як один, на його думку, з ефективних заходів виправити становище на фронтах. У директиві наголошувалося,

що досвід боротьби з німецькими військами засвідчив про наявність у лавах радянських стрілецьких дивізій багато панічних і відверто ворожих елементів. Під натиском ворога вони залишали зброю, вигукуючи: «Нас оточили!», створювали панічні настрої, яким піддавалися цілі дивізії. Залишаючи озброєння, бойову техніку, бійці і командири масово втікали з поля бою. Подібні явища спостерігалися на всіх фронтах.

На думку Й.Сталіна, причиною такого явища була недостатня кількість твердих і стійких командирів і комісарів. Щоб запобігти подальшому відступу військ, уникнути паніки, розгубленості, подолати страх перед німецькими танковими і механізованими армадами, Й.Сталін наказував: «1. У кожній стрілецькій дивізії мати загороджувальний загін з надійних бійців, чисельністю не більше одного батальйону; 2. Завданням загороджувального загону вважати пряму допомогу комскладу у встановленні твердої дисципліни в дивізії, припиненні втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї» [2, с. 211].

Безумовно, формування загороджувальних батальйонів, що мали розстрілювати своїх побратимів по зброї, які спробували б відступати, кидати зброю, здаватися в полон було вимушеним кроком. Водночас, це свідчило про низький морально-психологічний рівень особового складу багатомільйонної Червоної армії, яка фактично була нездатна воювати з добре озброєними, навченими, морально стійкими солдатами німецького вермахту. Це було надзвичайним прорахунком Й.Сталіна, Генерального штабу, всіх вищих державних, політичних і військових керівників СРСР, які у передвоєнні роки не подбали про підготовку збройних сил до боротьби з агресором.

Репресії у відступаючих військах набрали такого розмаху, що сам «вождь народів» мав втрутитись особисто, щоб якимось чином припинити свавілля і беззаконня. 4 жовтня 1941 р. Й.Сталін видав спеціальний наказ, в якому обмежувалося право командирів щодо застосування зброї, побиття підлеглих. «Останнім часом, — говорилося в наказі, — спостерігаються часті випадки незаконних репресій і найбрутальнішого масового перевищення влади з боку командирів і комісарів щодо своїх підлеглих. Подібні нестерпні факти спотворення дисциплінарної практики в Червоній Армії, перевищення наданих прав і влади, самосудів, побиття пояснюється наступним: метод переконання неправильно відкинули на задній план, а метод репресій щодо підлеглих зайняв провідне місце.

Щоденна виховна робота в частинах у ряді випадків підмінюється лайкою, репресіями і побиттям. Занедбано метод роз'яснень і бесід командирів, комісарів, політпрацівників з червоноармійцями, а роз'яснення незрозумілих для червоноармійців питань часто підмінюється криком, лайкою і грубістю» [5, с. 47].

У наказі зазначалося, що командири і політпрацівники в складних умовах бою втрачають голову, піддаються паніці і власну розгубленість прикривають безпідставним застосуванням зброї. Забута істина, що застосування репресій є надзвичайним заходом, допустимим лише у разі прямого непослуху і відкритого опору в умовах бойової обстановки і порушенні порядку особами, які свідомо йдуть на зрив наказів командування [5].

Нарком оборони наголошував, що необґрунтовані репресії, незаконні розстріли, самоуправство і побиття з боку командирів і комісарів було проявом безвілля і безпорадності. Вони нерідко ведуть до зворотних наслідків, сприяють зниженню військової дисципліни і політико-морального стану військ і можуть штовхнути нестійких бійців до переходу на бік противника.

Виклавши в наказі причини, мотиви, наслідки репресій у діючій армії, що відступала під натиском ворожих військ, Й. Сталін наказував: 1. Відновити в правах виховну роботу, широко використовувати метод переконання, не підміняти щоденну роз'яснювальну роботу адмініструванням і репресіями. 2. Всім командирам, політпрацівникам і начальникам щоденно бесідувати з червоноармійцями, роз'яснюючи їм необхідність залізної військової дисципліни, чесного виконання свого військового обов'язку, військової присяги, наказів командирів і начальників. Роз'яснювати також, що над нашою Батьківщиною нависла серйозна загроза, що для розгрому ворога потрібне величезне самопожертвування, непорушна стійкість в бою, зневага до смерті і нещадна боротьба з боягузами, дезертирами, провокаторами і зрадниками Батьківщини. 3. Широко роз'яснювати начальницькому складу, що самосуди, побиття і матірня лайка принижують звання воїна Червоної армії, ведуть не до зміцнення, а підриву дисципліни і авторитету командира і політпрацівника. 4. Найрішучішим чином, аж до відання винних до суду військового трибуналу, боротися з усіма випадками незаконних репресій, побиттям і самосудів [5].

Накази, директиви репресивного характеру, застосування їх на практиці до певної міри позитивно впливали на боездатність військ. Однак вони не мали вирішального впливу на загальний стан на фрон-

тах, війська продовжували відступ. Німецькому командуванню вдалося здійснити цілий ряд успішних маневрів, пов'язаних з оточенням дивізій, корпусів і цілих армій. Лави радянських військовополонених поповнювалися десятками і сотнями тисяч чоловік. Внаслідок цього боєздатність військ падала, зникали цілі армійські частини і з'єднання, спостерігалася втрата бойової техніки, особливо танків, літаків, автомашин, складів з паливом, матеріальних засобів. Лише в ході літньо-осінньої кампанії 1941 р. зазнали поразки понад трьохсот дивізій. Близько третини цих дивізій були розбиті німцями в перші три тижні війни. Фактично щотижня зазнавали поразок близько десяти дивізій [2, с. 179].

Десятки і сотні тисяч червоноармійців опинилися в оточенні, а згодом і в полоні. Частині бійців і командирів вдавалося прорватися з зброєю в руках до своїх військ. Та їх чекало гірке розчарування. Вони вже були зараховані до зрадників Батьківщини. Для Й.Сталіна кожна людина, що побувала в полоні, оточенні, просто відбилася від свого підрозділу в хаосі масового відступу, не заслуговувала довіри. Крім загороджувальних, штрафних батальйонів він санкціонував створення спеціальних фільтраційних таборів для перевірки всіх бійців і командирів, які виходили на радянську територію через лінію фронту. Через тиждень після початку війни, тобто 29 червня 1941 р. Й.Сталіну доповіли, що війська Західного фронту опинилися в оточенні, окремі групи бійців і командирів прориваються з боями на радянський бік. Й.Сталін підписав наказ, підготовлений наркомом НКВС Л.Берією, про створення 15 спеціальних таборів для перевірки всіх, хто виходив з оточення і полону [2, с. 178].

27 грудня 1941 р. Державний Комітет Оборони видав постанову, що регламентувала порядок перевірки і фільтрації військовослужбовців, які виходили з оточення, і тих, хто був визволений з полону радянськими військами. На виконання цієї постанови нарком НКВС Л.Берія наступного дня, тобто 28 грудня 1941 р., видав наказ «Про утворення спеціальних таборів для колишніх військовослужбовців Червоної Армії, які знаходилися в полоні і в оточенні». У радянському тилу було утворено кілька десятків спецтаборів, до яких армійські збірнопересильні пункти направляли полонених і так званих оточенців. Ці табори обслуговували різні ділянки фронту. Особливі відділи фільтрували прибульців, виявляючи серед них так званих зрадників, шпигунів, диверсантів, дезертирів, панікерів, боягузів. «Викритих» у цих злочинах кидали до

в'язниць. Їх справи розглядалися Особливими нарадами НКВС, які й призначали відповідне покарання. Чимало бійців було розстріляно, ув'язнено в тюрмах і концтаборах. Тих, на кого компрометуючих матеріалів не виявляли, передавали відповідним територіальним військкоматам. Пізніше всіх колишніх військовополонених офіцерів, які знаходилися на перевірці у спецтаборах, відправляли у штрафні батальйони для участі у бойових діях на фронті [9].

Варто зауважити, що система перевірок, фільтрації, ув'язнення полонених, оточенців, дезертирів, інших «злочинців» постійно вдосконалювалася. Нарком НКВС Л.Берія 13 січня 1942 р. видав «Тимчасову інструкцію про порядок утримання в спеціальних таборах НКВС колишніх військовослужбовців Червоної Армії, які знаходилися в полоні і оточенні противника».

Згідно з цією інструкцією, організація спецтаборів була покладена на Управління НКВС СРСР у справах військовополонених і інтернованих [10].

За свідченням дослідників, радянські спецтабори являли собою військові в'язниці суворого режиму для бійців і командирів, які здебільшого не вчинили якихось страшних злочинів. За міжнародними законами полонені або оточенці не вважалися карними злочинцями, а тим більше зрадниками, запроданцями як їх кваліфікували в СРСР. Особливо це стосувалося так званих «сумнівних осіб», за якими почали полювати каральні органи за наказом керівництва НКВС. Це дозволяло піддавати судовим і позасудовим репресіям не тільки військовополонених чи оточенців, а також і цивільних осіб визволених радянських територій. Для них на території СРСР було утворено 43 спеціальні табори, 26 перевірконо-фільтраційних. Пізніше, після вступу радянських військ на територію Німеччини, було утворено 74 перевірконо-фільтраційні і 22 збірно-пересильні табори. В цих таборах фільтрували і перевіряли остарбайтерів та військовополонених [10, с. 98].

Намагаючись поправити катастрофічне становище на фронті, Й.Сталін наказував застосовувати жорсткі репресивні заходи проти тих, хто фактично став жертвою його помилок, прорахунків і злочинів. З цього приводу цілком справедливо писав Д.Волконов: «Війна само по собі жорстока. Та Сталін часто робив її ще жорстокішою. І це справді відразливо... Тут жорстокість особливо гатунку — жорстокість не тільки до ворога, це зрозуміло, а й до своїх співвітчизників» [2, с. 191–192].

На думку Д.Волкогонова, коли вже застосовувати жорстокість до тих, кому Й.Сталін довірив високі державні, командні посади, то потрібно з такою самою міркою жорстокості підходити до себе. А цього у Й.Сталіна не було.

У дослідженнях істориків, публіцистів, учасників війни натрапляємо на твердження, що саме жорстокість була однією з причин величезних втрат Червоної армії. Білоруський письменник, учасник війни В.Биков писав: «Єдине в чому досягло великих успіхів військо (в тому числі і партійне) керівництво під час війни, так це в безоглядній вимогливості, що нерідко доходила до сліпої жорстокості. Саме вона, ця жорстокість до своїх, була однією з головних причин наших небачених в історії втрат, коли життя солдата коштувало менше цинкового ящика гвинтівочних патронів, коли тільки загибель (бійця або з'єднання) могла стати поважною причиною невиконання спущеного зверху наказу, далеко не завжди забезпеченого хоча б елементарною доцільністю. І гинули. Мільйони людей, десятки і сотні частин і з'єднань. Деякі з командирів починали явно безнадійну операцію з повною упевненістю в її згубному результаті. Але альтернативи не було. На сторожі суворого виконання наказу стояли, крім вищих командирів і штабів, також військова прокуратура. Смерш, повсюдні політоргани. Це було їх одним з найголовніших обов'язків» [11].

Виявивши жорстокість до військовослужбовців, які фактично з його вини потрапляли в оточення, в полон, гинули, Й.Сталін був також жорстоким і до населення на окупованій нацистами території. Відомо, що німецькі солдати, йдучи в наступ, часто попереду себе гнали жителів населених пунктів у районі бойових дій.

Восени 1941 р. Й.Сталіну доповіли, що під Ленінградом німці під час наступу прикривалися мирним населенням. Жінки, старі, діти кричали червоноармійцям: «Не стріляйте! Ми — свої!» Бійці розгубилися: що робити?

Й.Сталін зреагував дуже жорстоко. Він продиктував по телефону командуванню Ленінградським фронтом наказ: «Говорять, що німецькі мерзотники посилають попереду своїх військ делегатів від зайнятих ними районів — старих, жінок і дітей — з проханням до більшовиків здати Ленінград і встановити мир. Говорять, що серед ленінградських більшовиків знайшлися люди, які не вважають за можливе застосовувати зброю до такого роду делегатів... Моя порада: не сентиментальничати, а бити ворога і його пособників, вільних чи невольних по зубах... Бийте щосили по

німцях і по їхніх делегатах, хто б вони не були, косить ворогів, однаково, чи є вони вільними чи невольними ворогами. Ніякої пощади ані німецьким мерзотникам, ані їхнім делегатам, хто б вони не були» [12].

Яскравим прикладом жорстокості щодо населення окупованих територій був наказ Й.Сталіна від 17 листопада 1941 р. про руйнування і спалення сіл, селищ, міст. Це мотивувалося тим, що в населених пунктах квартирували німецькі війська. При цьому «рідного батька» Сталіна абсолютно не цікавила доля місцевих жителів — де їм жити, за які кошти виживати, як вести господарство. Й.Сталін наказав: «Позбавити німецьку армію можливості розташовуватися у селах і містах, вигнати німецьких загарбників з усіх населених пунктів на холод у поле, викурити їх з усіх приміщень і теплих сховищ і примусити мерзнути під відкритим небом — таке невідкладне завдання, від вирішення якого в більшості залежить пришвидшення розгрому ворога і розкладення його армії» [2, с. 256–257].

«Руйнувати, спалювати до тла» населені пункти потрібно було на відстані 40–60 км в глибину від переднього краю і на 20–30 км вправо і вліво від доріг.

Наказ вимагав для знищення населених пунктів широко застосовувати авіацію, артилерійський і мінометний вогонь, команди розвідників, партизанські диверсійні групи, озброєні гранатами, пляшками з запалювальною рідиною, підривними засобами. В кожному полку створювати команди підпалювачів, до яких підбирати політично і морально стійких бійців, командирів і політпрацівників. За хоробрі дії цих підпалювачів нагороджувати урядовими нагородами [2].

Не менш жорстокою була вимога наказу про те, що під час вимушеного відступу частин Червоної армії забирати з собою населення і обов'язково знищувати всі без винятку населені пункти, щоб противник не міг ними скористатися. Військовим радам фронтів наказувалося систематично перевіряти виконання завдань зі знищення населених пунктів. Через кожні 3 дні доповідати у Ставку скільки і які населені пункти було знищено і якими засобами досягли результатів [2].

Упродовж січня-березня 1942 р. радянські війська вели жорстокі, безуспішні бої за визволення Донбасу. Невдало розвивалися бойові дії на території на північ і південь Харкова. Запланована Й.Сталіним наступальна операція командуванням (главком С.Ти-

мошенко, начальник штабу І.Баграмян, член Військрази М.Хрущов) Південно-Західного напрямку. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром ворог завдав могутнього удару, оточивши три радянські армії. Загинуло 171 тис., захоплено в полон 240 тис. військовослужбовців, 1200 танків, понад 5 тис. гармат і мінометів, чимало літаків.

Про ці втрати стало відомо лише через кілька десятиліть по війні. Тоді ж радянське Інформбюро звично сфальсифікувало дані про втрати радянських військ. Учасник тих подій О.Довженко писав, що у пресі немає жодного слова критики, перестороги, аналізу причин поразки під Харковом. «Цілковитий «грим перемоги роздавайся». Стид і сором! Ворог тремтить! Ворог боягуз і прочіє брехні. Розгром Південно-Західного фронту, себто Шостої, Двадцять першої, Двадцять восьмої і Сорокової армій є одним з найтяжчих ударів по Україні. Тут загинула величезна кількість українців. Український чесний народ поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, відверто, безоглядно» [13], — писав Олександр Петрович.

Аналізуючи провал наступу весною, влітку 1942 р. О.Довженко цілком справедливо писав, що він стався «внаслідок не так фатальної закономірності через німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед, неодмінно... розширити собі ворота «для всякого случая». Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні» [13, с. 174].

На думку О.Довженка, генерали недооцінили небезпеку, не розгадали планів німецького командування, яке готувало наступ своїх військ, не змогли забезпечити успішного проведення операції. О.Довженко прямо писав, що цю трагедію «уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишились. Подумати тільки — жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями» [13, с. 182].

Спостерігаючи за масовим, безладним відступом армій і цілих фронтів, за панікою, що охоплювала війська під час спроби їх оточення німецькими танковими колонами, Олександр Петрович писав, що радянські армії «не вміють відступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо, і нас по дорогах б'ють німці. Все одно смерть.

Так треба ж продавати життя, якщо вже на те пішло, дорого, за велику кров ворожу» [13, с. 205].

Варто зауважити, що радянська пропаганда нав'язувала військовослужбовцям, населенню хибне уявлення про німецького солдата, про що ми уже згадували. Як показав досвід перших місяців війни, німецькі солдати, офіцери виявилися морально і духовно стійкими, були абсолютно переконані у правоті ідеї, за яку вони воювали, вірили у неминучу перемогу над СРСР, у геній фюрера як генія німецького народу. Про це свідчив генерал Г.Жуков, який особисто допитав кількох німецьких полонених в 1941 р. Вони вразили його своєю самовпевненістю, переконливістю у перемозі. Разом з тим, Г.Жуков визнав, що потрібно віддати належне військовій виучці, дисциплінованості, хоробрості, організованості німецького солдата. Вражала їхня віра у свою расову, національну перевагу, прищеплену нацистською пропагандою. Цією вірою була охоплена майже вся німецька нація, яка готувалася під проводом свого улюбленого вождя до війни проти СРСР.

Характеристика, дана генералом Г.Жуковим німецьким військовослужбовцям, безумовно відповідала реальному бойовому стану німецьких військ загалом, їх умінні воювати краще військовослужбовців Червоної армії. Тому зовсім не випадковою була вимога Й.Сталіна до своїх генералів «Навчитися воювати малою кров'ю, як це роблять німці. Воювати потрібно не числом, а умінням» — повчав їх Верховний Головнокомандувач.

Разом з тим, Й.Сталін вимагав від командувачів частин і з'єднанні наступати, атакувати, досягати успіху «не рахуючись із жертвами, що б то не трапилося». Варто зауважити, що вимоги «вождя народів» воювати уміло і не рахуватися із втратами, жертвами часто не поєднувалися. Майже всі перемоги над німецьким вермахтом здобувалися величезними жертвами з боку Червоної армії — загиблими, оточенцями, полоненими, яких радянська влада одночасно кваліфікувала зрадниками, запродавцями, дезертирами. Врешті й головна перемога над німецькими військами була здобута внаслідок величезних людських втрат, що переважали втрати вермахту на Східному фронті не менше ніж у 10 разів [14].

Наприкінці червня 1942 р. німецьке командування розгорнуло могутній наступ на південній ділянці фронту, плануючи захопити Донбас, Кубань, Поволжя, Баку, Кавказ з багатими покладами, нафтою, хлібом. Взагалі командування вермахту готувалося остаточно розбити Червону армію, завоювати СРСР.

Радянські війська, які ще не оговталися після весняно-літніх поразок у Криму, під Харковом, Вязьмою, Брянськом, поспішно відступали під могутніми ударами німецьких танкових армاد.

Реальну картину становища, що склалося, змалював О.Довженко. 7, 8 липня 1942 р. він занотував у «Щоденнику»: «Учора ми втекли з Россоші... Промайнули Дон і Хопер. По дорозі ніяких військових частин ніде. Шлях німцям відкритий... Південно-Західний фронт розвалився. Скільки знову загинуло людей, скільки всяких машин, страшно подумати, але по одному тому, як відбувається евакуація ПЗФ із Россоші, як «форсували» ми Дон на порогах, як нас громили безкарно німці — видно, які убогі, некультурні і неграмотні люди сидять у нас і керують... Яка розгубленість у штабі, який розгром!» [13, с. 201–203].

Про сумну, трагічну обстановку безладдя, паніку, хаос, безпорадність командування радянськими військами писав Д. Волкогонов: «Тепер довелося терміново перекидати величезні маси військ в умовах гострої стратегічної кризи. Обстановка загострювалася тим, що відхід багатьох з'єднань відбувався безладно. Немало дивізій і частин по кілька днів не мали зв'язку з вищими штабами. Спекотна пилюка супроводжувала нестрункі групи тисяч бійців, що відступали. У повітрі знову хазяйнували «юнкерси» і «месершміти». Іноді створювалося враження хаосу, повного безладдя і повторення найгірших ситуацій 1941 року» [2, с. 304].

Внаслідок поразок Червона армія на початок літа 1942 р. була дуже ослаблена. «Фронти Південного напрямку, — писав російський дослідник М.Павленко, — втратили понад півмільйона солдатів і офіцерів, величезну кількість бойової техніки і озброєння. Ці втрати не могли не вплинути на моральний стан наших військ. На що система швидко зреагувала посиленням репресій. Я маю на увазі наказ № 227, що таврував панікерів і богузів, вводив у практику загороджувальні загони» [15].

Над країною нависла загроза остаточної поразки. Й.Сталін бачив, що ситуація виходить з-під його контролю. На фронти летіли накази, телефонограми з вимогою «Стояти на смерть!». Однак цього виявилось замало. Ось тоді, 28 липня 1942 р., появився наказ за № 227, ще відомий як наказ «Ні кроку назад!», підписаний наркомом оборони Й.Сталіним.

На наш погляд, в умовах поразок, втрат, відступу, паніки, безладдя, розгубленості необхідно було вживати рішучих заходів. Однак у цьому наказі пріоритет віддавався репресивним заходам щодо

військовослужбовців, які фактично відступали з вини радянського командування і самого Й.Сталіна, що допустилися помилок, прорахунків у керівництві бойовими діями на фронті. Генерал М.Павленко цілком обґрунтовано зазначив: «Наказ № 227 об'єктивно поклав початок новій хвилі беззаконня армійських начальників, чим багато хто негайно скористався, цим самим намагаючись приховати власні провали... Репресії були також способом заставити армію битися... Хочу наголосити, що для багатьох сталінських висуванців вони були хорошим засобом триматися на плаву. Незрівнянними віртуозами цієї справи були Каганович і Мехліс» [15].

У наказі Й.Сталін наголошував, що ворог кидає на фронт нові сили, рветься в глиб СРСР, захоплює нові території. Деякі нерозумні люди на фронті втішають себе розмовами про те, що ми можемо і далі відступати на схід, оскільки у нас багато території, багато землі, багато населення і цим вони хочуть виправдати свою ганебну поведінку на фронтах. Але подібні розмови є наскрізь фальшивими, вигідними лише нашим ворогам.

Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу у нас стало менше людей, хліба, металу, заводів, фабрик. «Ми втратили понад 70 мільйонів населення, понад 800 мільйонів пудів хліба на рік і понад 10 мільйонів тонн металу на рік. У нас немає тепер переваги над німцями ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі — значить втратити себе і втратити разом з тим нашу Батьківщину... Ні кроку назад! Таким тепер повинен бути наш головний заклик» [16].

«Не можна терпіти далі командирів, комісарів, політпрацівників, частини і з'єднання яких самовільно залишають бойові позиції. Не можна терпіти далі, коли командири, комісари, політпрацівники допускають, щоб кілька панікерів визначали становище на полі бою, щоб вони втягували у відступ інших бійців і відкривали фронт ворогу. Панікери і боягузи повинні винищуватися на місці» [16, с. 39], — говорилося в наказі.

Від імені Ставки Верховного Головнокомандування Й.Сталін наказав командувачам фронтів, армій і їх військовим радам сформувати штрафні батальйони і роти, в які направляти середніх і старших командирів і політпрацівників, «які провинилися в порушенні дисципліни, в боягузстві, нестійкості, і поставити їх на найважчих ділянках фронту, щоб дати їм можливість спокутувати кров'ю свої злочини перед Батьківщиною» [16, с. 39].

Наказ вимагав поставити загороджувальні загоны у тилу нестійких дивізій і «зобов'язати їх у разі паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів і боягузів» [16, с. 39].

Для військовослужбовців, які потрапляли у штрафні батальйони, вибору не було. Їх нещадно використовували на особливо небезпечних ділянках фронту, там, де не могли зупинити ворога звичайні частини. Або розстріл за невиконання наказу йти у бій, або смерть у бою. Вони вважалися амністованими лише у разі тяжкого поранення, а за легкого поранення, після лікування їх знову гнали під вогонь ворожих автоматів і кулеметів.

Колишній учасник війни старшина штрафного батальйону І. Богатирьов згадує: «Ділянки для бою давали найтяжчі. А штрафники — народ відчайдушний, в атаку йшли дружно. Лопатки за пояс держаклами вниз, так радили, щоб груди прикрити. І на увесь зріст! Вони знали, що повинні, і йшли. Він не побіжить, штрафник. Скоріше побіжить солдат звичайний. Або відступати буде, або в полон здасться. А штрафники ні, не здавались. Їх командирства, орденів і всього іншого позбавляли, а в партії залишали. Партквитки були при них. Воювали до крові» [17].

На наш погляд, найправдивішими свідченням про ситуацію, що складалася на фронті, є спогади військового юриста О. Долотцева. «Після наказу № 227 ми хоч на страху, але стали триматися. А до наказу бігли, коли треба, а коли і ні. Страх був потрібний, щоб примусити людей йти на смерть. І це в найтяжчі бої, коли контратаки, а йти страшно, дуже страшно! Встаєш із окопу — нічим захищений. Не на прогулянку ж — на смерть. Не так просто. Я ходив, інакше як мені людей судити? Тому і апарат приневолення і загородзагоны, які стояли позаду. Побіжиш — піймають. Двох-трьох розстріляють, решта — в бій! Не за себе страх, за сім'ю. Адже якщо розстрілювали, то як ворогів народу. А в тилу вже машина НКВС працює: жінок, дітей, батьків — у Сибір, як родичів зрадників. Тут і подумає, що краще: здаватися в полон чи не здаватися? І виявиш героїзм, якщо позаду — кулемети! Страхом, Страхом тримали!» [17, с. 61].

Виданням наказу № 227 «Ні кроку назад!» Й. Сталін фактично визнав, що в армії почався загальний морально-психологічний, політичний розклад. Лише репресіями, терором, застосуванням зброї у масовому порядку можна виправити становище на фронті. Й. Сталін вважав, що не тільки військовослужбовці нижчих

офіцерських рангів як командири взводів, рот або навіть команди батальйонів і полків, але також і генерали-командири дивізій, корпусів, командувачі армій, військові комісари і політруки, не говорячи про солдатську масу, були здатними до «зради Батьківщини». Такі явища, як втеча з поля бою, перехід на бік ворога, дезертирство, були характерними ще й у 1942 р.

У німецькому документі, складеному в серпні 1942 р. за наслідками допиту радянських полонених, перебіжчиків-солдатів, офіцерів, політпрацівників говорилося про масштабний морально-політичний розклад у радянських військах. «Спочатку втікали вищі командири, потім офіцери, нарешті війська, що залишилися без командування» [18].

У цьому документі йшлося про те, що влітку 1942 р. велика кількість радянських військ потрапили в оточення. Спостерігався масовий перехід бійців і командирів на бік німецького вермахту.

Незважаючи на наказ «Ні кроку назад!», війська, зазнаючи величезних втрат у жорстоких боях з ворогом, відступали. «Війська Південно-Західного фронту, — писав Г. Жуков, — під час відступу від Харкова зазнали великих втрат і не могли успішно стримувати просування противника. Південний фронт з цієї ж причини виявився не здатним зупинити противника на кавказькому напрямку» [19].

На ім'я командування Сталінградським, Північно-Кавказьким фронтів з Москви летіли телефонограми з вимогою нещадно застосовувати наказ «Ні кроку назад!».

Військова рада Північно-Кавказького фронту у відповідь на телефонограми Й.Сталіна, Генерального штабу видала наказ, в якому визнала, що командири, комісари, політруки не змогли приборкати пораженьських настроїв, «не виконали наказу товарища Сталіна» тому, що вони самі були охоплені панікою. В наказі містилися погрози розстрілу на адресу панікерів, боягузів, дезертирів, зрадників, запроданців за несанкціонований відступ [18, с. 105].

Варто зауважити, що погрози втілювалися в життя, командири і комісари масово застосовували зброю проти бійців і командирів нижчих рангів, намагаючись налагодити дисципліну, вгамувати паніку, безладдя і хаос, що панували у військах.

Подібні явища спостерігалися на всіх фронтах. Й.Сталіна турбувало те, що в оточення, в полон потрапляли десятки і сотні тисяч військовослужбовців. Певна частина з них виривалася з ото-

чення з боями, втікала з полону. Більшість їх після перевірок направляли в табори НКВС. У Й.Сталіна виникла думка використати цих людей у боях з ворогом. 1 серпня 1942 р. він видав директиву такого змісту: «З метою надання можливості командно-начальницькому складу, який перебував тривалий час на території, окупованій противником, і не брав участі у партизанських загонах, з зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині, наказую: Сформувати на 25 серпня ц.р. з контингентів командно-начальницького складу, що утримуються у спецтаборах НКВС, штурмові стрілецькі батальйони... Батальйони призначаються для використання на найактивніших ділянках фронту» [2, с. 309].

Здебільшого провина цих людей полягала лише в тому, що внаслідок невдалих боїв, через бездарне командування вищих штабів вони опинилися в оточенні чи полоні, звідки вдалося вирватися до своїх військ. Ті, хто потрапив у спецтабори для перевірки, а згодом і в Гулаг, зголошувалися добровільно до штурмових загонів, сподіваючись вижити у жорстоких боях. Якщо ж їм судилося загинути, то смерть давала надію звільнити себе і свою родину від безчестя і покарання «рідною» радянською владою. У директиві містився пункт про те, що учасники штурмових загонів за хоробрість, виявлену у боях з ворогом, можуть бути реабілітовані і призначені у польових військах на командно-начальницькі посади [2, с. 310].

У міру того як радянські війська визволяли окуповані території, каральні органи виявляли чимало оточенців, бійців і командирів, які не зуміли прорватися за лінію фронту, прилаштувалися в населених пунктах. Усіх їх ретельно перевіряли особливі відділи, частину направляли у штурмові штрафні батальйони. Ті, на кого падала підозра в антирадянській діяльності, потрапляли до категорії зрадників, підсобників ворога. Військовим трибуналам роботи вистачало. Вироки виносилося тисячами. Часто судили лише за підозрою у скоєні злочину, бо не було достовірних підтверджень їхньої провини.

Для призупинення сваволі військових трибуналів, слідчих прокурорів Президія Верховної Ради СРСР 19 квітня 1943 р. видала спеціальний указ, яким пояснювала різницю між «зрадниками Батьківщини» і «підсобниками ворога». Зрадниками вважалися співробітники гестапо, особи, які обіймали керівні адміністративні посади (бургомістри, коменданти, начальники поліції) агенти,

які передавали ворогові військову або державну таємницю, видавали військовослужбовців, партизанів, грабіжники особистого або державного майна, військові, які добровільно перейшли на бік ворога. Підсобниками ворога визнавались особи, які виконували вказівки німецьких окупаційних властей щодо збору податків, продовольства, надавали іншу допомогу, що не підпадала під ознаки «зрада Батьківщини» [9, с. 74].

Як з'ясувалося згодом, порушення щодо цих категорій «ворогів» радянської влади тривали. У зв'язку з цим пленум Верховного Суду СРСР 25 листопада 1943 р. видав спеціальне роз'яснення стосовно кваліфікації дій радянських громадян, які надавали допомогу нацистським окупантам на захоплених ними територіях. Цим документом уточнялося коло осіб, що не підлягали карній відповідальності. Це були люди, кваліфіковані як підсобники ворога, але які саботували німецькі накази або надавали допомогу партизанам, підпільникам або частинам Червоної армії. Сюди зараховували дрібних службовців адміністративних установ, робітників, фахівців, які займалися своїми професійними обов'язками — лікарів, агрономів, ветеринарів, вчителів та ін. [9, с. 76].

Разом з тим, їх довго ще вважали «сумнівними особами», утискували їх у правах уже після остаточного визволення радянських територій. Часто цих людей не приймали на роботу або звільняли за те, що вони працювали при окупантах. Доля їх, а також їх родин часом складалася трагічно. Було чимало випадків, коли їх притягували до кримінальної відповідальності на основі доносів уже у повоєнний час.

За свідченням документів, учасників війни репресії у військах мали місце навіть під час наступу Червоної армії в 1943–1944 рр. Однак вони не мали масового характеру, тому що стало менше негативних явищ, таких як паніка, боягузтво, масовий, безладний відступ, дезертирство.

1. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. — Т. 1. — К., 1980. — С. 27.

2. Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. В 2-х кн. — Кн. 2. — К., 1990. — С. 195.

3. Пономаренко П.К. О некоторых важных вопросах войны // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 10. — С. 208.

4. Швед Е. Штрафбат // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 61.

5. Ивашов Л.Г. Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 1. — С. 46.
6. Постановление ДКО «О преобразовании 3-го управления в Особые отделы» // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 3. — С. 20.
7. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. — М., 2006. — С. 137.
8. 1941 год. В 2-х кн. — Кн. 2. — М., 1928. — С. 476–479.
9. Полян П. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — М., 2002. — С. 74.
10. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. — 1996. — № 2. — С. 93.
11. Биков В. Партия воевала, с кем? // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 46.
12. Сталин Й. Наказ 21 сентября 1941 р. Жукову, Жданову, Кузнецову, Меркулову // Военно-исторический журнал. — 1992. — № 6–7. — С. 19.
13. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість, щоденник. — К., 1990. — С. 205.
14. Соколов Б.В. Сталин. Власть и кровь. — М., 2004. — С. 258.
15. Кудряшов С. Обреченные триумфаторы // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 88.
16. Военно-исторический журнал. — 1988. — № 8. — С. 38.
17. Швед Е. Штрафбат // Родина. — 1991. — № 6–7. — С. 63.
18. Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. — М., 2006. — С. 104.
19. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. — М., 1969. — С. 391.